

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy, metodik nashr

Umumta'lim fanlari METODIKASI

2022-yil / dekabr
№12 (144)

MUNDARIJA

TAHRIR HAY'ATI:
Mamadmuso MAMADAZIMOV,
pedagogika fanlari doktori,
professor

Mirfozil MIRZAAHMEDOV,
fizika-matematika fanlari nomzodi,
dotsent

Akram AKMALOV,
pedagogika fanlari nomzodi,
professor

Abbos AKMALOV,
pedagogika fanlari nomzodi,
dotsent

Narziqul TURDIYEV,
fizika-matematika fanlari nomzodi,
dotsent

Nargiza NARZIYEVA,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Tursunoy YUSUPOVA,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Bahodir HASANOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

Bosh muharrir:

Akmal ISLOMOV

Nashr uchun mas'ul:
Matluba SHUKUROVA

**Jurnal 2011-yil yanvaridan
chiqa boshlagan**
Muassis:

«Tafakkur chashmasi» MChJ
Jurnal O'zbekiston Matbuot va
axborot agentligida
№ 0882-raqam bilan
2016-yil 12-oktabrda
qayta ro'yxatdan o'tgan.

Tahririyat manzili:

100000, Toshkent shahri,
Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Telefon: (0-371) 236-18-05,
(+99893) 508-20-78

Faks: (0-371) 233-66-03.
E-mail: uf_metodika@mail.ru,
uf_metodika@inbox.uz

O'zbekiston xalqiga bayram tabrigi.....	2-bet
Inson huquqlari sohasidagi ta'lim va tarbiyada tanaffus bo'lmaydi.....	3-bet
Atom energetikasini rivojlantirish uchun mamlakatimizda mahalliy kadrlar tayyorlanmoqda.....	5-bet
Monomarkazda kasb-hunar egallash bilan birga xorijiy tillar ham o'rgatilmogda.....	7-bet
Ilk rivojlanish markazi aholi xizmatida.....	8-bet
«Matematik formula va belgilarni joylashtirish» mavzusi Informatika va axborot texnologiyalari darslarida qanday o'qitiladi?.....	10-bet
Tovushning to'g'ri talaffuzi.....	12-bet
Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatishga oid qoidalar talqini.....	14-bet
Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini o'stirishga qaratilgan mashqlar tahlili (2-sinf misolida).....	16-bet
Konstitutsiya — mening taqdirimda.....	18-bet
Zukko kitobxonlar.....	18-bet
O'quvchilarning adabiy kompetensiyalarini rivojlantirish xususiyatlari.....	19-bet
«Tarixiy qomusim — yurtim qalqoni!».....	22-bet
Theme: Unit 6. Lesson 5. When i was.....	23-bet
Umumta'lim maktablari adabiyot darsliklarida Alisher Navoiy merosini o'rganish.....	26-bet
Что мы знаем о термометрах и весах? Практическое занятие по предмету «Окружающий нас мир» во 2-м классе.....	28-bet
Ta'limda pedagogik muloqot qanday tashkil etiladi?.....	30-bet
Maxsus ta'limda tovush qo'yish metodidan foydalanish.....	32-bet

Журналдан кўчириб босилганда, «Umumta'lim fanlari metodikasi» журналидан олинди, деб ёзилиши шарт.

Босишга рухсат этилди 09.12.2022 й. Оффсет босма усулида чоп этилди.

Қоғоз бичими 60x84 1/8. Қоғоз ҳажми шартли 4 босма табоқ.

Наширёт ҳисобида 4,75 босма табоқ. Алади 500 нусха. Буюртма № Уф-12. Баҳоси келишилган нархда.

«AVTO NASHR» МЧЖ босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш. 8 март кўчаси, 57-уй.

ONA TILI DARSLARIDA MATN TUZILISHINI O'RGATISHGA OID QOIDALAR TALQINI

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da qoidaning baza, asos, poydevor, tub, qonun-qoida, nizom ekanligi aytilib, quyidagi uch xil ma‘nosi keltirilgan:

1. Turli hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanish va munosabatlarni ifodalovchi ma‘lum sistema, amal va sh.k.larning asosini tashkil etuvchi tartib, qonun.

2. Biror ish-harakat, amalning qanday bajarilishi haqidagi rasmiy ko‘rsatma, yo‘l-yo‘riq yoki umum tomonidan qabul qilingan tartibot.

3. Rasm, odat [Ўзбек тилининг изо?ли лу?ати, 2020: 324]. Tildagi qoida tushunchasining ma‘nosi ko‘proq ikkinchi izohga mos keladi: qoidani ko‘rsatma, yo‘l-yo‘riq deb ham, umum tomonidan qabul qilingan tartibot deb ham, qonun-qoida deb ham anglash mumkin.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tili grammatikasi” kabi kitoblarda har bir til hodisasi termin, ta‘rif, tasnif, tavsif, qoida shaklida bayon etilgan. Maktabda ona tili ta‘limi uchun ular qisqa, ixcham shaklda beriladi. Termin, ta‘rif, tavsif, tasnif til hodisasini nutqda qo‘llash uchun ko‘rsatmalik, yo‘l-yo‘riqlik qilmaydi. Faqat qoidagina shu vazifani bajaradi.

Metodist olimlarning fikricha, o‘qituvchi o‘qitish ishlarini to‘g‘ri tashkil etish uchun shuni tushunib olishi kerakki, o‘zi darsda o‘quvchiga uzatayotgan ma‘lumotlar axborot, ya‘ni kelgusidagi bilim yoki malaka uchun ashyo hisoblanadi, xolos. Ta‘lim jarayonining muvaffaqiyati o‘quvchilarda olinayotgan axborotlarni bilimga aylantirish malakasini shakllantirish bilan shartlanadi [Антонова, 2007: 10]. Boshqacha aytganda, qoida til birligini to‘g‘ri qo‘llash haqidagi zaruriy bilimdir. O‘quvchi shu bilim bilan qurollangan taqdirdagina to‘g‘ri, savodli so‘zlay oladi, fikrini yozma ifodalay biladi.

Matn tuzilishiga doir qoidalarni bayon qilishda o‘qituvchi ularni mutlaqo yangi til birliklari deb bilmasligi, shuning uchun termin va unga ta‘rif, til sathiga mansubligini ko‘rsatuvchi tasnif, til birligiga doir tavsiflarni darslik asosida o‘rganilgan deb hisoblashi va bevosita matniy birlikka doir qoidanigina ajratib olishi mumkin va bu to‘g‘ri bo‘ladi.

Til birliklari sirasida mustasno holatlarda qo‘llanadiganlari ham mavjud bo‘lgani uchun ushbu mustasnolar asosiy qoida sifatida emas, balki eslatma tarzida berilishi kerak. Demak, qoidalar ikki xil bo‘ladi: asosiy qoidalar, eslatma-qoidalar. Masalan:

Eslatma: Va, hamda, ham biriktiruv bog‘lovchilari gaplarni (qismlarni) tenglash, biriktirib bog‘lash uchun xizmat qilmaydi, ular qo‘shma gaplar hosil qilishdagina qatnashib, ko‘proq sabab-natija ma‘nosini ifodalaydi.

Yoki:

Qoida. Axir, hatto, faqat, ham, xuddi, go‘yo, go‘yoki, naq, hech, sira, nahotki, na ... na so‘z yuklamalari ba‘zan ikki mustaqil gapni yoki matn qismlarini o‘zaro bog‘lash uchun xizmat qiladi.

Eslatma: -mi, -chi, -gina (-kina, -qina), -dir, -u, -yu, -da, -a singari qo‘shimcha-yuklamalar gaplarni o‘zaro bog‘lash uchun deyarli ishlatilmaydi.

Yuqoridagi ikkala eslatma o‘quvchilarni til birliklari bilan bog‘liq mustasno holatdan: gapni gapga bog‘lovchi vositalar emasligidan xabardor qiladi.

Metodik adabiyotlarda qoidalarning quyidagi turlariga ham e‘tibor qaratiladi: yod olish darajasida o‘zlashtirish talab etiladigan qoidalar, joriy (taktik) qoidalar, istiqbolda asqatadigan (strategik) qoidalar, variativ qoidalar. Lekin matn tuzilishiga doir qoidalar, asosan, joriy (taktik) qoidalar tusida bo‘lishi kerak, chunki qoida bilan tanishilgandan keyinroq nutqiy mashqlarga o‘tiladi, qoida mashq jarayonida undan amalda foydalanish orqali o‘zlashtiriladi.

Nazariy ma‘lumotlar og‘zaki nutq uchun beriladigan bilimlarda o‘ziga xos me‘yorlar bilan bayon etilishi, yozma nutq talablari esa muayyan qoidalar majmuasi sifatida ta‘riflanishi kerak. Masalan, og‘zaki nutqda so‘z takrorining ko‘p uchrashi (keyin, keyin, innaykeyin...), matniy ma‘nodoshlarga oz miqdorda murojaat etilishi (kerak, zarur, lozim, darkor ma‘nodoshlaridan faqat biri, ko‘pincha kerak so‘zi qo‘llanishi) tabiiy hisoblanadi. Yozma nutqqa nisbatan olsak, bunday holatlar uslubiy g‘alizliklar deb qabul qilinadi.

Matn deganda ko‘proq yozma nutq nazarda tutiladi: mavzu, sarlavha, epigraf, xatboshi, gaplarning chegaralarini belgilash, matn qismlari, tinish belgilari yozma nutqqa taalluqli. Demakki, matn tuzilishiga doir qoidalarning aksariyat qismi ham yozma nutq uchun mo‘ljallanadi.

Shubhasiz, matn tuzilishiga oid qoidalar mazmunini belgilashda quyidagi kabi lingvodidaktik me‘yorlardan kelib chiqiladi:

1) tilshunoslikning so‘nggi yutuqlarini nazarda tutish;
2) amaldagi ona tili darsliklari asosida boshlang‘ich sinflardan e‘tiboran o‘rganiladigan mavzularni hisobga olish;

3) metodik adabiyotlardagi tavsiyalarni, ayniqsa, o‘quvchilar nutqida yo‘l qo‘yilayotgan matniy xatolar va ularning tasniflarini ko‘zda tutish.

Matn tuzilishida qoidalar berish shart bo‘lmagan til hodisalari uchraydi. Masalan, ritorik so‘roq gapning matnga qay tarzda kiritilishi lozimligi aytilmaydi. U kuzatishlar natijasi sifatida empirik, intuitiv anglanadi.

5–9-sinflarda o'rganish ko'zda tutilayotgan qoidalarining ma'lum bir qismi o'quvchilarning matn tuzish yuzasidan amaliy, intuitiv egallagan bilimlariga ilmiy jihatdan tavsif berish mazmunida qabul qilinadi.

Qoidalashtirishga nisbat berib aytganda, til hodisalarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) qoida bilan tushuntirilmaydigan til hodisalar;
- 2) qoida yordamida tushuntiriladigan til hodisalar;
- 3) darslikdagi nazariy ma'lumotning o'zigina yetarli bo'ladigan, qoidani misol keltirish yo'li bilan kengaytiradigan matniy til hodisalar;
- 4) qoidadan tashqari qo'shimcha izohlarni taqozo etadigan til hodisalar;
- 5) yangi tushunchani anglatish asosida beriladigan qoidalar.

Quyida ushbu til hodisalariga alohida-alohida to'xtalamiz.

1. Matn qismlarining ichki tuzilishida ba'zan xulosa shart emasligi va boshqa shu kabi holatlar qoida bilan tushuntirilmaydigan matniy til hodisalar sirasiga kiradi. Bu o'rinda zaruriyatga qarab eslatma tipida izoh berish usulidan foydalanish mumkin. Masalan: "Rivoya-matn, tasvir matnning qismlarida ko'pincha xulosa gap bo'lmaydi". Bunday izohlar qoida sanalmaydi.

2. Matn, uning qismlari bilan bog'liq aksariyat holatlar qoida yordamida tushuntiriladi. Ba'zan qoida yo'riq mazmunida bayon qilinsa, ba'zan tavsifga o'xshab ketadi. Masalan, quyidagi qoidalar tavsif mazmunida:

Ishonch (albatta, shaksiz), gumon (ehtimol, chamas, shekilli), quvonch, afsuslanish (attang, afsuski) fikrning tartibi (avvalo, avvalambor), fikrni xulosalash (xullas, demak, umuman), tasdiq (darhaqiqat, haqiqatan), fikrni dalillash (masalan, jumladan) ma'nolarini ifodalovchi modal so'zlar ikki mustaqil gapni va matn qismlarini sanalgan ma'nolar asosida bog'lash uchun xizmat qiladi.

Matnda ikkinchi gap (qism) birinchi gapga (qismga) bunday, shunday, shuncha kabi olmoshlar, bu kabi, shu singari, shunga o'xshash birikmalari yordamida o'xshatish ma'nosida bog'lanadi.

Quyidagi qoidalar qat'iy yo'riq mazmunida:

Biror olim, atoqli adibning so'zidan (asaridan) olib keltirilgan fikr (sitata) matnga hikmatli so'z, ko'chirma gap tarzida kiritiladi.

Mavzu so'zidan keyin ikki nuqta qo'yilib, qo'shtirnoq ichida oxiriga nuqta qo'ymasdan mavzu nomi joylashtiriladi.

3. Darslikdagi nazariy ma'lumot (ta'rif, tavsif, tasnif)ning o'zigina yetarli bo'ladigan, qoidani misol keltirish yo'li bilan kengaytirish orqali anglatiladigan matniy til hodisalar. Masalan:

O'zaro ziddlik munosabatida bo'lgan uyushiq bo'laklar yoki gaplarni bir-biriga bog'lab keluvchi ammo, lekin, biroq bog'lovchilari zidlov bog'lovchilari sanaladi [Ona tili, 2017: 97].

O'zaro tobe munosabatida bo'lgan gap bo'laklari va gaplarni bog'lash uchun ishlatiladigan bog'lovchilar ergashtiruvchi bog'lovchi sanaladi [Ona tili, 2017: 102].

4. Matn tuzilishiga doir ayrim qoidalar qo'shimcha izohlarni taqozo etadi. Bunday til hodisalar qoidada tilga olingan til hodisalarini ayrim-ayrim izohlash zaruriyati bilan amalga oshiriladi. Masalan:

Insho mavzusi sarlavha tarzida satr o'rtasida yozilib, qo'shtirnoq ichiga olinmaydi, ba'zan oxiriga nuqta

qo'yiladi: Bir tomchi suv. Aksariyat holatlarda sarlavhadan keyin nuqta qo'yilmaydi.

Bosma manbalarda matnga sarlavha qo'yilib, bosh harflar bilan yoziladi: BIR TOMCHI SUV.

Sarlavha narsa-buyum, ish-harakat, belgining holatini atash (atov gap tarzida nomlash) ma'nosida qisqa ta'riflanadi: "Ona mehri", "Yurt ravnaqi yo'lida" kabi.

Ushbu qoidaning ikkinchi va uchinchi abzaslari qo'shimcha izoh berish, til hodisasining qo'llanish jihatlariga aniqlik kiritish mazmunida ifodalangan.

5. Yangi tushunchani anglatish asosida beriladigan qoidalar. Masalan:

Kichik mavzular bosh mavzuning tarmoqlari hisoblanadi. Kichik mavzular bosh mavzu doirasida qaysi masalalar haqida gapirilmoqchi ekanligini bildiradi.

Qoidadagi birinchi gap (Kichik mavzular bosh mavzuning tarmoqlari hisoblanadi) kichik va bosh mavzu tushunchalarini bir-biriga nisbatlagan holda anglatish maqsadini ko'zda tutadi.

5–9-sinflarda o'rganish ko'zda tutilayotgan qoidalarining ma'lum bir qismi o'quvchilarning matn tuzish yuzasidan amaliy, intuitiv egallagan bilimlariga ilmiy jihatdan tavsif berish mazmunida qabul qilinadi. Masalan, o'quvchilar *lekin, chunki, shuning uchun* va boshqa bir qator bog'lovchilarni nutqda qo'llay oladilar. Qoida ushbu amaliy malakalarni ongli ravishda idrok etishga undaydi. Onglilik kelgusida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini oladi.

Alohida ta'kidlash lozimki, darsda o'quvchilardan tanishilgan qoidani yod olish talab qilinmaydi. O'quvchi tahliliy mashqlar jarayonida tegishli til birligining qo'llanishini qoida bilan asoslar ekan, o'zi sezmagani holda ushbu qoidani eslab qoladi, evristik mashqlar orqali ularni puxta o'zlashtiradi. Tuzilgan matnda yo'l qo'yilgan xatolar o'rganilgan qoidalarni eslash yo'li bilan tuzatilar ekan, qoidalar amaliy egallangan bilimga aylanib boradi.

Xullas, ona tili darslarida matn tuzilishini o'rganish jarayoni turli holatlarda tanishish mumkin bo'lgan, yo'l-yo'riqlar, tavsiflar tipida ixcham tuzilgan qoidalar ustidagi ishlarni ifoda etadi. Bu ishlar qoidalarni amaliyot, nutqiy tajriba orqali o'zlashtirishga qaratiladi.

**Klaraxon MAVLONOVA,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti Ona tili va adabiyot ta'limi
kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori**

Adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг изохли луғати. Бешинчи жилд. Шукрона – Ҳ. Тузатилган 2-нашри. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.

2. Антонова Е.С. Где искать ресурсы для обновления школьной методики? / Русский язык в школе. – 2007. № 6. С. 10. (10–14).

3. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Mahmudov N. va b. To'ldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017.